

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE'DE FELSEFENİN OSMANLICASINI KEŞFETMEK: BİR LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ

DISCOVERING OTTOMAN PHILOSOPHY IN MODERN TURKEY: A LİTERATURE REVIEW

MEHMET ULUKÜTÜK*

ABSTRACT

This article was written in contemporary philosophy in Ottoman Turkey field last year and will examine some of works that they deal with issues and problems. The texts and writers we have studied based on literature studies have made important contributions to discovery and exposition of Ottoman Philosophy in different points. Nihat Keklik and Turkish-Islamic Thought Chamber were established in universities and this podium was opened in front of important studies about Ottoman Philosophy besides Turkish-Islamic thought in general. Fazlıoğlu worked with direct manuscript to find out missing rings of Ottoman philosophy, to try to impose its deep structure and to try to construct nefarious horizon. Demir, Philosophia Ottomanica gave name of philosophy of Ottoman Empire tried to make a general picture. Türker has made long term studies on different concepts and dimensions of Ottoman of Philosophy during Müteahhirun period. Alper has prepared a compilation of most crucial parts of Ottoman Philosophy as shrine and poetry of Islamic Philosophy. Utku has tried to show change in issues and problems of Philosophy in late Ottoman Empire through works that prepared dissemination. Kara has meticulously clarified under what conditions Ottoman Empire underwent transition and what changes occurred on philosophical level during transition period.

Keywords: Islamic Philosophy, Ottoman Philosophy, Turkish-Islamic Thought, Tradition, History, Authenticity.

ÖZ

Bu makalede çağdaş Türkiye'de felsefenin Osmanlıcasına ya da Osmanlı Felsefesi alanında son yıllarda yazılmış bazı eserler ve ele aldıkları konu ve problemler incelenecektir. Literatür çalışmasına dayalı olarak ele aldığımız metinler ve yazarları Osmanlı Felsefesi'nin keşfi ve gün yüzüne çıkarılması anlamında farklı noktalardan önemli katkılarda bulunmuşlardır. Nihat Keklik ile üniversitelerde Türk-İslam Düşüncesi kürsüsü kurulmuş ve bu kürsü de genel olarak Türk-İslam düşüncesinin yanında Osmanlı Felsefesi ile ilgili de önemli çalışmaların önü açılmıştır. Fazlıoğlu yaptığı çalışmalarla, doğrudan yazma eserlere başvurarak, Felsefenin Osmanlıcasının kayıp halkalarını keşfe çıkmış, derin yapısını ihata etmeye çalışmış ve nazari ufkunu inşaaya gayret etmiştir. Demir, Philosophia Ottomanica adını verdiği eserde Felsefenin Osmanlıcasının külli bir resmini çıkarmaya çalışmıştır. Türker, Müteahhirun döneminde Felsefenin Osmanlıcasının farklı ve kavram ve boyutları üzerine uzun soluklu çalışmalar yapmıştır. Alper, İslam Felsefesinin şerhi ve haşiyesi olarak Osmanlı Felsefesinin en can alıcı parçalarından bir derleme hazırlamıştır. Utku, geç-Dönem Osmanlı'da Felsefenin konu ve problemlerinde yaşanan değişimi yayıma hazırladığı eserler üzerinden göstermeye çalışmıştır. Kara, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e hangi koşullar altında geçildiğini ve geçiş sürecinde felsefi dilde ne gibi değişimler yaşandığını titiz bir şekilde ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Osmanlı Felsefesi, Türk-İslam Düşüncesi, Gelenek, Tarih, Otantik.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Giriş

Çağdaş Türkiye’de felsefenin Osmanlıcasının keşfi evvel emirde bir-biriyle son derece alakalı iki sorunun açıklığı kavuşturulmasıyla mümkün olacaktır; ilk olarak Türk düşüncesi ile Osmanlı düşüncesi arasındaki farkın mevcudiyetinin ve mahiyetinin ne olduğu, ikinci olarak da bir Osmanlı Felsefesi’nden söz etmenin mümkün olup olmadığıdır. Bu makalede ele aldığımız düşünürler eserlerinde bu sorulara farklı bağlam ve kaygılarla birbirinden çeşitli ve farklı cevaplar vermişlerdir. Onların cevaplarını mahfuz tutmakla birlikte şimdilik bu farkı şöyle temellendirebiliriz: Türk düşüncesi ve Osmanlı Düşüncesi, kısmen aynı kısmen de farklı unsurları içeren iki terimdir. Her ikisinin de efrâdını câmî ağyârını mânî bir tanımını vermek mümkün olmamakla birlikte, kabaca birbirinden tefrik edilmesi mümkündür. Bu tefrik, herhangi bir değer yüklemek anlamına gelmemek kaydıyla yapılabilir. “Osmanlı” terimi, *eş-Şakâiku’n-Nu’maniyye*’de olduğu gibi, siyasi bir birim olarak Osmanlı hanedanının yönetimi altında bulunan coğrafyada ortaya çıkan, bu eserden farklı olarak bu coğrafyada mevcut olan bütün din ve dillerde ortaya çıkmış olan düşünceyi ifade ederken, “Türk Düşüncesi” terimi doğrudan herhangi bir din ile irtibatlı olmaksızın, Türkçe konuşan insanların, Türkçe olmasa da, herhangi bir dilde ortaya koydukları düşünceyi ifade etmektedir. (Görgün, 2003: 31-32, 1996: 141-172) Yine genel Türk tarihinde kullanılan Türk ile Türkiye (Anadolu ve Balkanlar) tarihinde kullanılan Türk kelimesinin farklı olduğudur. Bu ayırmadaki ölçüt ise “ içinde hayat sürülen mevcut kültürün organik geçmişi”dir. Bu nedenle içinde yaşadığımız tarihî sürecin geriye doğru organik-çizgisel bir biçimde uzatılması, bize, kullanılan “Türk” kelimesinin tarihî içeriğini verecektir. Öyleyse, içinde var olduğumuz hayat ilişkilerine ait bilme tarzının sahip olduğu tarihin, Oğuzların/Türkmenlerin İslâm medeniyetine katılmalarıyla başladığı ve bu sürecin sırasıyla Büyük Selçuklu-Anadolu Selçuklu-Osmanlılar-Cumhuriyet şeklinde süregeldiği söylenebilir. Hem Oğuzlar öncesi Türkistan’daki mevcut Türkî kavimlerin hem de İslâm medeniyetine daha önce veya daha sonra katılan Türkî unsurların yeri, bu bilme tarzına katkıları ve etkileri oranında belirlenmelidir. (Fazlıoğlu, 2014:48)

Bu makalede söz konusu fark bağlamında görece son dönemde Osmanlı Felsefesi alanında yazılmış bazı çalışmalar hakkında tasviri bilgi verilecektir. Başlığımızdaki “Felsefenin Osmanlıcası” tabiri sadece felsefenin hangi dilde yapıldığına yönelik bir göndermeden ziyade, felsefenin Osmanlı düşünürlerinin elinde dil, kavram, ufuk, bağlam, anlam, konu ve problem düzeyinde nasıl farklılaştığına ve özgünleştiğine göndermede bulunmaktadır.

Osmanlı'nın kendine özgü bir felsefesini keşfetmek, aslında Osmanlı'nın Türk ve İslam düşüncesi ve tarihi bağlamında felsefe yapma biçimini keşfetmektir. Bu keşif önemli olduğu kadar son derece ciddi bir takım zorlukları da bünyesinde taşımaktadır. Bu zorlukların en önemlisi ise Osmanlı'nın şimdiye kadar siyasetin ve tarihin malzemesi olarak görülmesi ama düşünce- nin ve felsefenin bir konusu haline getirilmemesidir. Neredeyse Osmanlı ve Felsefe kavramlarını yan yana kullanmak galat-ı meşhur olarak görülmektedir. Siyaseti ve tarihi, kültürü ve medeniyeti olan bir devletin düşüncesinin ve felsefesinin olmadığını iddia etmek, kendi içinde çelişkili ve ikircilikli bir yanılsama değilse ya oryantalizmin hesabı verilmemiş tezlerine boyun eğmek ya da postkolonyal çağda self-oryantalizm örneği sergilemek demektir. Postkolonyalizm yada self-oryantalizm epistemolojik olarak kolayca yanlışlanabilir ama sadece psikanalitik bir tedaviden sonra ortadan kaldırılabilir ancak. Zira psikolojik saikler epistemolojik saiklerden çok daha ciddi bir rol oynamaktadır. Ya da ontolojik aidiyet, epistemolojik verilerden daha önemli sonuçlar doğurmaktadır.

Diğer bir zorluk ise Osmanlı Felsefenin ana hatta tali metinlerinin hemen hepsinin yazmalar halinde olması ve Osmanlı Felsefesi alanında ileri sürülen pek çok görüşün, bilinen eserlerden yola çıkarak genellemeler ve indirgemeler şeklinde ilerlemesidir. Söz konusu durum, yazma eserler ile okuyucular arasında ciddi handikaplar ve önyargılar koymaktadır. Ancak önyargılar anlama sertüveninde önemli bir imkân olarak değerlendirilir sağlıklı bir rehabiliteden geçirilirse Osmanlı Felsefesini okumanın hermeneutik yönü açısından yeni pencereler açabilir.

Türkiye'de Osmanlı Felsefesi çalışmalarının tam olarak ne zaman başladığı spekülâtif bir soru olsa da biz şimdilik kaydıyla onu Nihat Keklik ile başlatıyoruz. Niçin onunda başlatıyoruz? 30 Eylül 1971'de alınan kararla Felsefe Bölümlerinde Türk-İslam Düşüncesi Tarihi kürsüsü kurulmuş ve bu kürsünün kurulmasında Nihat Keklik öncü bir rol oynamıştır. Osmanlı Felsefesi ise bir yandan İslam felsefe ve bilim geleneğinin devamı iken bir yandan da Türk düşüncesinin kendine özgü bir felsefe yapma tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlamda Nihat Keklik'in Türk-İslam Düşüncesi Tarihi kürsüsünü kurması önem arz etmektedir. Bu kürsü sayesinde resmi anlamda bu alandaki çalışmalar bir anlamda kamusal meşruiyet kazanmıştır. Ayrıca Felsefe bölümlerindeki Bilim Tarihi kürsüleri de hem Türk-İslam Düşüncesi'nin hem Osmanlı felsefe-bilim literatürünün ortaya

çıkarılmasında ve yeniden anlaşılması ve yorumlanmasında önemli roller oynadığı da inkâr edilemez.

Bu makalede çalışmalarını ele aldığımız yazarlar kendilerine göre belli türden kaygıları ve ilgileri olan yazarlar olup, gerek Osmanlı Felsefesi'nin dökümünü çıkarmada gerekse de Osmanlı felsefesinin yeniden anlaşılması ve yorumlanmasında önemli rol oynamışlardır. Ancak çağdaş Türkiye'de Osmanlı Felsefesi'ne dair sadece burada ele aldığımız yazarlar değil, bunların dışında pek çok araştırmacı ve yazarın da konuya dair önemli çalışmaları vardır. Biz burada nitelik ve perspektif olarak görece öne çıkmış bazı yazarları seçtik. Bu cümleden olmak üzere, İhsan Fazlıoğlu Türk-İslam düşüncesi içindeki Osmanlı Felsefesini kayıp halka olarak nitelendirmekte, kendisinin çizdiği nazari ufuk içinde kayıp halkadaki derin yapıyı keşfe çıkmaktadır. Diğer yandan Osmanlı Felsefesi, İslam Felsefesinin müteahhirun dönemine tekabül ettiği için, müteahhirun döneminin felsefi düzleminde meseleyi ele almak gerekmektedir. Ömer Türker bir yandan klasik İslam felsefesinin problemleri ve imkânları üzerine çalışarak bir yandan da klasik dönem ile müteahhirun dönemi arasında değişim ve süreklilikleri tespit ederek Osmanlı Felsefesine farklı bir boyut kazandırmıştır.

Nihat Keklik ve Türk-İslam Düşüncesi Kürsüsünün İhdası

Türkiye'de özellikle 90'lı yıllardan itibaren genel manada Türk-İslam düşüncesine, özel olarak da Osmanlı ve Müteahhirun dönemi felsefi gelenek üzerine büyük bir ilgi doğmuş ve bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. Fakat söz konusu dönemden önce Nihat Keklik, felsefenin anlaşılması ve Türkçenin felsefi konuları izah etme konusundaki yeterliliği konusunda, üniversitelerde ilk defa Türk-İslam Düşüncesi Tarihi Ana Bilim Dalının kurulmasında gayret göstermiş, çalışmalarıyla bu alanın öncülüğünü yapmıştır. 30 Eylül 1971'de alınan kararla Felsefe Bölümü bünyesinde Türk-İslam Düşüncesi Tarihi Kürsüsü kurulmuştur. Bir dönem mantıkçı-pozitivist felsefe akımına maruz kalan üniversitelerde İslam felsefesinin bir ders olarak okutulması düşünülemezken, Nihat Keklik'in bu yöndeki faaliyetleri sonucu İslam felsefesinin kürsü/anabilim dalı düzeyinde ihdas edilmesi ve faaliyete geçmesi, Türk-İslam felsefesinin öğretimi açısından önemli bir adım olmuştur. Keklik'in bu gayretlerinin ve Türk-İslam Düşünce Tarihi Kürsüsü/Anabilim Dalı'nın kurulmasındaki mücadelesinin, yine bu alanda yaptırdığı üç doktora teziyle kısmî bir gelenek oluşturduğunu söylemek mümkündür. Keklik, felsefenin nasıl anlaşılması gerektiğine dair çalışmalarını yürütürken

İbn Arabî'ye dair yaptığı yayınlarla alana ait boşlukların bir kısmını doldurmaya çalışmıştır.¹ *Sadreddin Konevî'nin Felsefesinde Allah, Kâinat ve İnsan*, Sadreddin Konevî hakkında Türkiye'de akademik düzeyde yapılan ilk çalışmadır. İbn Arabî'nin *El-Bülga Fil-Hikme* adlı bu kitabını Nihat Keklik ortaya çıkartıp dilimize çevirmiş ve neşretmiş olan Keklik, amacını; "Türk İslam Felsefesine dair objektif gerekçeleri ortaya koymak ve milli felsefemize reva görülen bir haksızlığı dile getirmektir." şeklinde ifade etmiştir. Keklik, *Türk İslam Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri, Türklerde Dünya ve Ahlak Görüşü* adlı eserinde, Türk ve İslam kavramlarının bir birine intibak etmek suretiyle Türk-İslam kavramının ortaya çıktığını, dolayısıyla Türklerin ahlakının buna bağlı olarak geliştiğini böylece de ahlaken üstün bir millet olduklarını savunur. O'na göre öncelikle Türk felsefesi düşüncesi ile bu manaya dalalet eden deymi biribirinden ayırmamız gerekmektedir. Çünkü ikisi birbirinden ayrı manalar ifade etmektedir. Müslüman olduktan sonra Türkler de pek tabii filozof yetiştiren milletlerden olmuşlar ve milli felsefeye hak kazanmışlardır. (1986: 26) Keklik'e göre, (1986: 53) Türk-İslam felsefesi denilirken sadece Türk filozofları değil aynı zamanda İslam dünyasında yetişen bütün filozoflar dikkate alınmış, kavmî bir anlam yüklenilmemiş, İslam denilirken de bu dairenin içine sadece Müslümanlar dâhil edilmiştir.

İhsan Fazlıoğlu ve Kayıp Halkanın Keşfi, Derin Yapının İhatası ve Nazari Ufkun İnşası

İslam felsefesi üzerine çalışan çağdaş dönem isimlerinden İhsan Fazlıoğlu, Osmanlı yazma eserler dünyasının anlam küresi, kavram çerçevesi ve zihin penceresinin keşfine yönelik hem hakim paradigmaları güçlü donanımıyla sorgulamış hem de yeni bir paradigma inşa etmeye çalışmıştır. Fazlıoğlu'na yön veren sorular şunlardır: "Bu topraklarda bizim mensup olduğumuz kültür nasıl bir nazarî düşünce tecrübesi yaşamıştır? Bu kültüre mensup insanlar ne düşünüyorlardı, nasıl düşünüyorlardı, niçin düşünüyorlardı? Başka bir deyişle, ne tür soru ve sorunlara sahiplerdi; dertleri ne idi; bu sorunları, dertleri nasıl kavramsallaştırıyorlardı; hangi yöntemleri kullanıyorlardı ve çözümlerini üretirken ne tür bir kendilik bilincinin içinde hareket ediyorlardı?" İslam felsefe-bilim tarihinin *Kayıp Halka'sı* olarak görülen İslam-Türk felsefe bilim tarihinin anlam küresini, theo-ontolojisini, varlık(ontolojik),

1 Keklik'in bu alanda yazdığı diğer kitaplar ise şunlardır; Muhyiddin İbn-ül Arabî: Hayatı ve Çevresi ile İbn Arabî'nin eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak: el-Fütühat'ül-Mekkiyye, İslam Dünyasında Tasavvuf ve Felsefe Arasındaki Hesaplaşmalar:Sadreddin Konevî Nasıreddin Tusî Felsefeleri, İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı, Türkler ve Felsefe (Türk -İslam Felsefesi).

kavram(epistemolojik) ve tarih (kronolojik) şematizmi içinde inceleyen Fazlıoğlu, en genel anlamıyla tarihî bağlamı göz önünde bulundurarak felsefe-bilimi aşkın (trancendent) bir yapı olarak değil, asgarî istidlâlî aklın imkânlarıyla üretilmiş, ancak gerçeklikten gelen unsur (hakikat) ile insanın aklî ve zihnî yapısının kattığı unsurun (i'tibâr) bir terkibi olarak görmektedir. (2014b:2) Öte yandan felsefe-bilim tarihini hem kahramanlar ile keşifler üzerinden okumayı reddediyor hem de okuyucuyu anakronizm ile whiggizmin tuzaklarına karşı uyarılmaktadır.(2014: 15) Fazlıoğlu *Kayıp Halka (İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi)*, *Akıllı Türk Makul Tarih*, *Soruların Peşinde*, *Sözün Eşiğinde*, *Kendini Aramak*, *Kendini Bulmak* kitaplarında daha çok Osmanlı felsefe-bilimi üzerine araştırma ve derinlikli analizleri vardır. İbn Sînâ sonrası İslam felsefe-bilim tarihindeki terimlerin, kavramların ve yargıların dönüşümleri ile sürekliliklerini matematiksel nesnelere ontolojisi, matematiksel bilginin doğaya ilişkin meşrûiyeti ve astronomi alanında kullanılan matematik modellerin ontolojik statüsü ve epistemolojik değerleri konusundaki tartışmalar bağlamında inceleyen bir araştırmacı olan Fazlıoğlu'na göre, İslam-Türk felsefe-bilim tarihinde ortaya çıkmış Kelâmî, meşşâî, İshrâkî ve İrfânî okulların kendilerini uygunluk, tutarlılık, uyumluluk ve eleştirel dayanıklılık açısından sürekli yeniden yapılandırma ve biçimlendirme içinde tuttıkları söylenebilir. Bu tutuş, tarihsel süreç içinde İslam felsefe-bilim tarihinin derin yapısında dikkate değer dönüşümlerin ve yeniliklerin ortaya çıkmasının en önemli nedeni olmuştur. Ona göre söz konusu dönüşümler ve yenilikler terimlerin, kavramların ve yargıların dönüşümleri ile süreklilikleri üzerinden okunabilir. Fazlıoğlu'na göre (2014: 14), değişim ve oluşumlar sonucunda, İslam-Türk felsefe-bilim tarihinde klasik doktriner felsefe-bilim anlayışının derin-yapısının dönüştürülerek perspektif felsefe-bilim anlayışına geçildiği söylenebilir. Fazlıoğlu'na göre Türkiye'de, İslam felsefe-bilim tarihi çalışmaları, büyük oranda, ait oldukları tarihî bağlamın gerçeklik küreleri dikkate alınmadan yapılan, dolayısıyla mısradaki belli olmayan cümleler üzerinden yürütülür. Fazlıoğlu'nun perspektifinden bu tür çalışmalar, lafzî düzeyde anlam ifade etse de anlam düzeyinde bize pek bir şey söylemezler. Zira felsefe, ikinci dereceden bir düşüncedir; bir yorumlama tarzı olup birinci dereceden bir düşünceyi, yani çağdaş adıyla bilimsel çalışmaları yorumlar. Fazlıoğlu burada bilim ile felsefe arasındaki ayrımı şöyle ifade eder. Düşünce için öncelikle mahsûsün/duyulurun ma'kûle/akılsala çevrilmesi bilim, daha sonra da bu akılsalın tahkîki felsefedir. Bu bağlamda Fazlıoğlu İslam medeniyetinde, tarihsel süreç içerisinde duyulurun algılanması ile ortaya çıkan yeniliklerin, yavaş yavaş felsefî düşünceleri nasıl etkilediği ve nasıl dönüştürdüğü, bunun sonrasında ne gibi bir sonucun oluştuğu ve tüm

bunların, on üçüncü asırda farklı düşünce okullarının kendilerini yeniden konumlandırışlarında nasıl etkili olduğu üzerinde durur.(2014: 219-220) Fazlıoğlu İbn Sînâ dizgesinin kendisinden sonra kozmoloji-astronomi ve optik konusunda ortaya çıkan bugünkü anlamıyla bilimsel gelişmeler ve yenilikler etrafında nasıl sorgulandığı-eleştirildiği, nasıl dönüştürüldüğü ve tüm bunların ne gibi sonuçlara yol açtığı üzerinde dikkatle durur. İbn Sînâ dizgesinin kozmoloji-astronomi ve optik alanlarındaki yeniliklere bağlı olarak uygunluk, eleştirel dayanıklılık, tutarlılık ve uyumluluk açılarından nasıl sorgulandığını ve bunun sonucunda İslam felsefe bilim tarihinde ne gibi dönüşümlerin ve yeniliklerin ortaya çıktığını düşünürler ve eserleri üzerinden tasvir etmeye çalışır. İslam felsefe-bilim tarihindeki dönüşümleri ve süreklilikleri bizzat düşünürler ve eserleri üzerinden maddî ve zihinsel tarihi bağlamları da dikkate alarak göstermeye çalışması bu incelemenin araştırmalar için örnek olma özelliğini kuvvetlendirdiğini ve dolayısıyla da değerini artırdığını söyleyebiliriz. Ama diğer yandan İbn Sînâ dizgesinin en önemli kavramlarının ayrıntılı bir çözümlemesi henüz bulunmadığı için İbn Sînâ dizgesi ile ilgili yargıların yeniden ele alınmaya muhtaç olduklarını ifade edebiliriz.²

Remzi Demir ve Philosophia Ottomanica'nın Külli Bir Resmi

Bir diğer isim Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*'nın izinde Osmanlı-Türk felsefenin tarihsel köklerine yönelik uzun soluklu çalışmalarıyla temayüz etmiştir. *Philosophia Ottomanica* adlı yazdığı üç ciltlik çalışmada bazı dönemselleştirmeler yapar. Birinci döneminde, Türk düşüncesi, tanrı-merkezli bir felsefe (hikmet-i diniyye) ile eylem-merkezli bir felsefenin (hikmet-i ameliyye) etkisi altında biçimlenmiş eklektik bir düşüncedir ve birinci bileşeni, Osmanlı dönemi öncesi teşekkül eden Arap-İran-Türk düşüncesi (kısaca İslam düşüncesi) ve ikinci bileşeni ise, yine Osmanlı dönemi öncesinde teşekkül eden (Helenistik felsefeye yaslanmış) Doğu Roma ve Bizans düşüncesi oluşturur.

2 Fazlıoğlu'nun bu meydana en önemli çalışmalarından bazıları şunlardır. *Derin Yapı İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Kavramsal Çerçevesi, Işık İmiş her ne var Âlem'de İlim bir kıl ü kâl imiş ancak Fuzzulî ne demek istedi?, Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi, Nazari Ufuk İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi, "Osmanlı Felsefe-Bilim Tarihi'nde Dilin Kökeni Sorunu", Türkiye Günü, "Semanîye'den Süleymanîye'ye: Bir Külli'ye'yi Mümkün Kılan Nazarî Hikmet", Türkiye Günü "İlk Dönem Osmanlı İlim ve Kültür Hayatında İhvanı-s-Safa ve Abdurrahman Bistâmi", *Divân: İlmî Araştırmalar*, "Kelami Doğa Felsefesinden Mekanik Doğa Felsefesine Giden Yol: Evrenin Ara-varlıklardan, "Doğa'nın "Ruh"tan Anındırılması", *XI. ve XV. Yüzyıllar İslam-Türk Medeniyeti ve Avrupa Uluslararası Sempozyumu*, "Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayserî (656[660]/1258-[1262] 751 / 1350)", İbn Arabî Geleneği ve Davud el-Kayserî, "Osmanlı Felsefe Biliminin Arkaplamı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Divân: İlmî Araştırmalar*,*

Demir'e göre bir Türk felsefesinin mevcut olduğundan ve mezkur felsefenin, özellikle bu dönemde kendisine ait bazı belirgin renkler kazanmış olduğundan bahsetmek mümkündür. (2005a: 216) Demir, amacını şöyle ifade etmektedir: "*Philosophia Ottomanica*: temelde iki maksadı vardır; Bunlardan birincisi Osmanlılar döneminde incelenmeye değecek yoğunlukta ve olgunlukta bir "felsefe etkinliği"nin bulunduğunu kanıtlamak; ikincisi ise, söz konusu etkinlik sonucunda ortaya çıkan düşünsel birikimin bazı özgün yönlerinin mevcut olduğuna dikkat çekmektir." *Philosophia Ottomanica* terimiyle, Osmanlılar döneminde yapılmış felsefeyi tanımlamakta ve belirtmektedir. *Philosophia Ottomanica*'nın tam anlamıyla anlaşılmasının ve açığa çıkarılabilmesinin ancak bilim tarihi, edebiyat tarihi ve din tarihi çalışmalarının da dikkate alınmasıyla olanaklı olacağı Demir tarafından ısrarla belirtilir. Demir'in yaptığı inceleme açıkça göstermektedir ki, Fuzûlî elbette büyük bir şair ve edebiyat adamıdır, ancak en az o ölçüde de büyük bir düşünür ve filozoftur. Çünkü hemen bütün yapıtlarını *-Leylâ ve Mecnûn, Matla'ul-İ'tikâd fî Ma'rifeti'l-Mebde' ve el-Me'âd ve Dîvân-* tasavvuf öğretisi etkisinde hazırlamış, edebiyatın gücünün, güçlü bir düşünsel temelden kaynaklandığını ve dolayısıyla güçlü bir felsefi argümanın da sağlam bir edebî temele dayandırılmasının gerekliliğini böylece göstermiş olmaktadır. Demir'e göre, bu, aslında Antik Yunan filozoflarının yapıtlarında karşılaştığımız "ana formun" kendisinden başka bir şey değildir. Çünkü Platon'un yapıtlarını okuduğumuzda düşünsel bir derinliğin yanında, aynı zamanda "didaktik" bir edebî kimliği de açıkça görmekteyiz. Öyle anlaşılmalıdır ki Demir'in çalışmaları gelecekte gerek sorunsallaştırma ve gerekse kavramsallaştırma denemeleri alanında yaygın bir biçimde tartışılacak ve bu tartışmalar muhtemelen geleceğin Türk düşüncesinin kendi özgün temelleri üzerinde yeniden kurgulanmasına aracılık yapacaktır.

Demir'e göre *Philosophia Ottomanica*'nın asıl işlevi, "tarihsel bir yaklaşımdan yardım alarak, Türk Felsefi Düşüncesi'nin, "kendi kendisinin bilincine varmasını" sağlamak olacaktır; böylece Türk Düşünce Hayatı'nda yeni bir aşamaya girilecek ve bir yerde Eski Felsefe Birikimi ile Yeni Felsefe Birikimi buluşarak geleceğin felsefi sistemlerine uygun bir zemin hazırlayacaktır." (2005a)

Ömer Türker ve Müteahhirun Döneminde Felsefe Yapmanın İmkânı

Ömer Türker, Müteahhirun dönemi İslam felsefesi tasavvurunun tarihteki ve günümüzdeki anlamını keşfetmeye yönelik arayışlara girmiş ve bu alanda şimdiden önemli bir literatür oluşturmuştur. İslam Medeniyetinin

İkinci Klasik Dönemi (h. 7-12, m. 13-18'inci asırlar) olarak adlandırılan döneme ait metinler üzerine derinlikli tahlilleri amaçlayan Türker, bu bağlamda Söz konusu değerlendirme en iyi matematiksel nesnelerin İslam düşünce tarihinde Gazzâlî öncesi döneme ait te'lifât ve fikirlerin yeniden yorumlanarak düşünce ve muhtevada bir dönüşümün yaşandığı İkinci Klasik Dönemin ilk ve en etkili siması olarak takdim edilen Râzî'ye yoğunlaşmıştır. *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddîn er-Râzî* adlı derlemesi bu yoğunlaşmanın en somut göstergesi olarak sayılabilir. Ona göre Râzî dikkate alınmadan on ikinci asır sonrasındaki kelâm ve felsefenin tarihini kavramak imkânsızdır. (2013: 38)

Türker'e göre, on ikinci asırdan sonra felsefî paradigmayı belirleyiciler kelâm ve meşşâî felsefe tarihi açısından Fahreddîn Râzî iken tasavvuf tarihi açısından Sadreddîn Konevî'dir. Bilhassa Fahreddîn Râzî'nin İslam düşüncesinin genel sürecine öylesine derin bir tesiri vardır ki bu tesir dikkate alınmadan hem kelâm hem de felsefenin Gazzâlî sonrasındaki tarihini anlamak mümkün değildir. Râzî hem kelâm-felsefe ilişkisini konu, mesele ve yöntem birliği bakımından tesis ederek filozofların görüşlerini ayrıntılı olarak kelâm kitaplarına taşımış hem de İbn Sînâ felsefesinin benzersiz bir eleştirel okumasını yaparak imkânlarını ortaya çıkarmıştır. On üçüncü asır ve sonraki asırların kelâm ve felsefe metinlerinde felsefî ve kelâmî teorilerin bu ilkeler doğrultusunda ele alındığı ve geliştirildiği görülür. Muhtemelen bu sebeple olanca iç içeliğe rağmen kelâm ve felsefede sözü edilen temel ilkeleri değiştiren yeni külli teoriler çıkmamıştır. Söz gelişi kelâmcılar müteahhirîn dönemde hareket teorilerini, nefis teorilerini, ayırık akıllara bakışlarını, hatta âlemin ezeli olduğu düşüncesine yaklaşımlarını yenilemişlerdir. Yine Türker'e göre on üçüncü asır İslam filozoflarının, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi Gazzâlî ve Fahreddîn Râzî öncesindeki filozoflardan temel farkı, hemen hemen tamamının felsefenin yanı sıra kelâm ve tasavvuf gibi tümellik iddiasında olan dinî disiplinlerde de eser kaleme almış olmalarıdır. Kuşkusuz Fârâbî ve bilhassa İbn Sînâ da kelâm ve tasavvufun meselelerine değinmişlerdir. Fakat bu değiniler, felsefe eserlerinin içinde felsefî meselelerin bir parçası iken Esîrüddîn Ebherî, Seyfüddîn Âmidî, Hunecî, İbn Sebîn, Nasîruddîn Tûsî, Hillî, Kâtibî, Urmevî, İbn Kemmüne, Şehrezûrî, Ekmeleddîn Nahcuvânî ve Kutbüddîn Şîrâzî gibi on üçüncü asır felsefe yazarlarının kahir ekseriyeti bilhassa kelâm literatürüne ait eserler kaleme almıştır. Ayrıca bu eserler Fahreddîn Râzî sonrası kelâmının temel klasikleri haline gelmiştir. Râzî'yle birlikte nazar ve istidlâl yöntemiyle hakikat araştırması yapan zümrelerin

görüşlerinin aynı metinde tartışılır hale gelmiş ve tümel disiplinler birbiriyle etkileşim içinde yeni bir dinamizm kazanmıştır.

Ömer Mahir Alper ve İslam Felsefesinin Haşiyesi Olarak Osmanlı Felsefesi

Ömer Mahir Alper, İslam felsefesi ile Osmanlı felsefesi arasındaki irtibat noktalarının inşası anlamında önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Alper'e göre Osmanlı felsefesi, genel olarak felsefenin özelde ise İslam felsefesinin en seçkin tezahürlerinden biridir. Kendinden önceki etkin felsefe geleneklerinin son derece yaratıcı ve özgün sentezlerini içeren bu felsefe, tevarüs ettiği felsefi imkânları en üst seviyede tahakkuk ettiren eşsiz bir entelektüel birikimi ifade eder. Osmanlı felsefesi, genel İslam felsefesinin ayrılmaz bir parçasını oluşturmakta; konu, mesele ve ilkeler bağlamında bu felsefeyle sıkı bir irtibat içerisinde bulunmakta olup Osmanlı felsefesinin, kendinden önceki İslam felsefesinden soyutlanarak incelenmesi mümkün görünmemektedir. Osmanlı felsefe geleneği içerisinde, tam manasıyla 'denizden bir katre' mesabesinde olan *Osmanlı Felsefesi: Seçme Metinler* adlı Alper'in hazırladığı metinler metafizik, epistemoloji, ahlak felsefesi, siyaset felsefesi ve mantık/mantık felsefesi gibi çeşitli alanlardan seçilmiş örnek metinlerdir. Önsözde belîğ bir biçimde ifade edildiği üzere Osmanlı Felsefesi, "...tevarüs ettiği felsefi imkânları en üst seviyede tahakkuk ettiren eşsiz bir entelektüel birikimi ifade eder. Bununla birlikte "Osmanlı felsefesi" kavramına erişebilmenin önünde –sadece dünyanın diğer bölgelerinde yaşayanlar için değil bu topraklar üzerinde yaşayanlar için de–, ne yazık ki, aşılması güç engeller bulunmaktadır. Bu engeller, felsefenin doğasına ve mahiyetine ilişkin bir bilinç yetersizliğinden ya da yorum farkından ziyade siyasi, ideolojik, iktisadi, sosyolojik, psikolojik, kültürel vb. pek çok unsurun dâhil olduğu karmaşık bir yapıdan neşet etmektedir. Tabii bugün için gerçek anlamda düşünmenin ve felsefe yapmanın önündeki mâniyalarla Osmanlı felsefe geleneği ile temasın, bu felsefe ile kurulacak sahîh bir diyalogun, kısacası bu felsefi birikimin keşfedilmesinin önündeki mâniyaların birbiriyle derinden irtibatlı olduğunu da belirtmek gerekir. Pekâlâ denilebilir ki, bu coğrafyada yeniden bir felsefe (ve bilim) geleneğinin inşası, genel olarak İslâm felsefe geleneğinin, özelde ise bu geleneğin son kâmil halkasını teşkil eden Osmanlı felsefesinin etkin bir tarzda tevarüs edilmesinden, onun doğru bir biçimde anlaşılıp analiz edilmesinden geçmektedir. Son birkaç yüzyıldır Batı felsefe dünyasına dâhil olma çabalarına ve bu bağlamda yaşanan bütün tecrübelerle rağmen hâlâ

ülkemizde basit düzeyde bile olsa herhangi bir ‘felsefe geleneği’nden söz edemeyişimizin nedenini hassaten burada aramak gerekir.” (2015: 5)

Eser genelde İslam felsefesi özelde Osmanlı felsefesinin tarihi birikiminin anlaşılması ve alanla alakalı çalışmalara ilgiyi uyandırıp canlandırması açısından önemlidir. Alper’in bu bağlamda hazırladığı, *Varlık ve İnsan: Kemalpaşazâde Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, modern maddeci-mekanik dünya görüşünün ortaya çıkardığı varlık ile varoluş, varlık ile insan, düşünce/teori ile eylem/pratik, anlam ile hayat arasındaki çeşitli parçalanmışlıklara ve ayrışmalara muhalif bir tutum takınmaktadır. O, varlık ve insan ilişkisini genelde kadîm dönemin anlayışına, özelde İslam düşüncesinin klasik dönemine, daha özelde ise on beş ve on altıncı asırda yaşamış Kemalpaşazâde düşüncesine dayanarak temellendirme gayretindedir. Alper’in iddiası hem bizzat Kemalpaşazâde’nin hem de onun tevarüs ettiği İslam düşüncesi birikiminin geçmiş ve gelecek arasında, yeni soru ve sorunlar ekseninde bugün yeniden inşa edildiğidir. Bu durumda bu ilk iddianın ve ayak basılan zeminin bizi cevabını beklemeye yönelteceği temel soru, yazarın referans aldığı düşünce ile başlangıçta işaret ettiği yeni problemler arasında nitelikli bir irtibatın ne oranda kurulabilmiş olduğudur. Alper’in eserini İslam düşüncesinin belirli bir tarih diliminden sonra “durduğu/durağanlaştığı” şeklindeki alışıldık yaklaşıma muhalif bir eser olarak okuyabilir ve yazarın İslam düşüncesini klasik ve sonrasındaki dönemin birlikte oluşturdukları tabii bir süreklilik içerisinde ele aldığını söyleyebiliriz. Alper, Kemalpaşazâde düşüncesinin sadece kendinden önceki mirasın nakliyle yetinmeyen ve özgün tarafları da olan bir düşünce olduğu iddiasındadır.

Süleyman Hayri Bolay ve Türk Felsefesinde Osmanlı’yı Aramak

Süleyman Hayri Bolay, *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe* (2005) adlı eseriyle Osmanlı felsefesinin varlık, bilgi, ahlak, mantık, siyaset, dilbilim gibi alanlara yansıma biçimlerini ele alan çalışmasında öteden beri çeşitli vesilelerle yazdığı makale ve kitap bölümlerini bir araya getirmiştir. Bolay, evvel emirde “Osmanlı” ve “Türk düşüncesi” kavramlarının hudutlarını tayin eder. “Osmanlı” kavramını Taşköprülüzâde’ye binaen, Osmanlı hanedanının idaresi altındaki coğrafyada tezahür eden düşünce şekilleri şeklinde tanımlarken, “Türk düşüncesi” kavramını Türkçe yazan veya yazmayan; fakat bir şekilde Türk düşünce hayatını etkilemiş veya ondan etkilenerek fikrî eserler vermiş kişilerin ortaya koyduğu düşünce olarak tanımlar. Buna göre Osmanlı sınırları dışında Türkçe yazmış bir müellif, Türk düşüncesi içinde

değerlendirilebilirken, Osmanlı düşüncesi içine girmemektedir. Daha sonra Bolay Osmanlı'da bilim ve düşünce olmadığı gibi felsefe ve felsefî düşüncenin de olmadığı, Osmanlı'da herkesin kapıkulu olduğu şeklindeki iddialarla hesaplaşmaktadır. Bolay, bu tür iddiaların, “Osmanlı” söz konusu olunca taraflı davranmaya kendilerini şartlandırmış kişilerin ön yargısının bir ürünü olduğunu düşünmektedir. Bolay'ın tercihi “Osmanlı'da felsefe yoktu” diyerek meseleyi kestirip atmak yerine, Osmanlıda felsefe ve düşüncenin olup olmadığını tahkik etmektir. Bolay söz konusu tahkiki rasyonelliğin Osmanlı'da var olup olmadığını sorgulayarak ilerler. Batı düşüncesinde rasyonelliğin tek bir biçimi olmadığını, rasyonellik değil, rasyonellikler olduğunu anlatmaya çalışan Bolay, Osmanlı'nın da aynı şekilde kendi çerçevesi içinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir.

Bolay, “Osmanlı'da bir fikir zemini var mıydı?” sorusunu sorar. Bu soruya da cevap vermeden önce Gazzâlî'nin felsefî ve ilmî düşüncüyü yıktığı, Osmanlı'nın Eş'arîliği benimsemesi nedeniyle çöktüğü gibi oryantizmin sorgulanmadan kabul edilmiş görüşlerinin etkisinden kurtulması gerektiğini ifade ederek bu iddiaları kısaca cevaplar. Ardından Osmanlı'da felsefeyi bilen, üreten üstadların birçoğunun isimlerini sıralar ve bu isimlerin varlığını, Osmanlı'da bir düşünce geleneğinin varlığına delil olarak gösterir. Bolay, felsefenin Osmanlı'da siyasi çevrelerden gördüğü destekten bahsettiği gibi, Osmanlı'da felsefeye karşı tavır alanlardan da söz etmektedir. Ayrıca Osmanlı'da felsefeye uğraşanların, felsefeyi meşrulaştırma girişimlerine de değinmektedir. Osmanlı düşünürlerinden pek çoğu bazı filozofları peygamber, bazı peygamberleri de filozof sayarak felsefeyi dinî yönden temellendirmeye çalışmışlardır. Bolay'a göre Osmanlı düşünürleri felsefe yapmakla kalmadılar, felsefeyi popüler hâle getirip geniş halk tabakalarına hitap eder hale gelmesini de sağladılar. Bunu da felsefe meselelerini halkın anlayışına uygun ifade eden eserler, şiirler şeklinde yazılmış felsefî kitaplarla yaptılar. Bolay, bu kitaplara örnek olmak üzere üç eseri ele alır. Bunlar Ahmedî'nin (ö.1413) İskendernâme'si, Yazıcıoğlu Muhammed'in (ö. 1451) *Muhammedîye*'si ve Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'idir. Bolay bu eserlerden ve ihtiva ettikleri felsefî bahislerden kısaca söz ederek felsefenin Osmanlı'da halka nasıl ulaştırıldığını gösterir.

Bolay'ın, Osmanlı düşünürleri ne çeşit felsefe yapmışlardır şeklinde sorusuna verdiği cevap mevcut literatürün yeninden yorumlanması açısından önemlidir. Bolay'a göre, Dâvud-ı Kayserî'nin (ö.1351) *Matla'u'l-husûsi'l-ke-lim fi meânî Fusûsi'l-hikem ve Mukaddimat* adlı kitaplarında, Şeyh Bedreddin'in

Vâridât adlı ünlü eserinde, Molla Fenarî'nin (ö.1431) *Risâle fi beyânı vahdet'il-vücûd* kitabında ve Kemâl Paşazâde'nin muhtelif risâlelerinde ontolojik problemler tahlil edilmiş, Şeyh İsmail Maşûkî (ö.1529), Şeyh Muhyiddin Karamanî (ö.1543), Nadazlı Sarı Abdullah Efendi (ö.1602), İbrahim Efendi (ö.1655), Lârî Mehmed Efendi (ö.1665) ve Beşir Fuad (ö.1887) gibi pek çok isim de aynı şekilde ontolojiye dair tahlil ve tahkiklerde bulunmuşlardır. Osmanlı düşünürlerinin epistemolojiye dair çalışmaları ise ontolojiye bağlı bir epistemolojinin en mümtaz örnekleri arasında değerlendirilebilir. Bolay'ın kitabın kanaatimizce en özgün yönlerinden birisi Osmanlı'da dil felsefesine dair yaptığı tespitleridir. Mesela Muhyiddin Kâfiyeci (ö. 1474) ile XX. yüzyılın filozofu Wittgenstein'in *Tractatus* adlı eseriyle yaptığı karşılaştırmalar çok önemlidir. Bu bağlamda Osmanlı düşünürlerinin mantık felsefesiyle ilgili olarak eserlerine de yer verilir. Molla Fenarî, Molla Hüsrev Mehmed Efendi (ö. 1480), Gelenbevî İsmail Efendi (ö. 1791) ve Ali Sedat'ın (ö. 1900) yazdığı salt mantık olmanın ötesinde aynı zamanda mantık felsefesine dair de önemli mahiyete sahip eserler bu alanın en göz dolduran eserleridir.

Bolay, Osmanlı'da felsefî olanın sınırlarına dair sorgulamaları gelecekteki çalışmaların boyutlarını belirlemesi açısından da önemli sonuçlar doğuracaktır. Ona göre, Osmanlı'da felsefî fikirler yalnız felsefeye hasredilmiş kitaplarda değil; fıkıh usulü, dil bilimi, tıp, tasavvuf, hadis şerhleri gibi eserlerde de mevcuttur. Vahdet-i vücûd risaleleri, nefsü'l-emr risaleleri, cihet-i vahdet risaleleri, müsül-i Eflâtuniye risaleleri, mukaddemât-ı erba'a risaleleri, âdâbü'l-münâzara risaleleri, âdâbü'l-mutâlaa risaleleri, vad' (vad'iyye) risaleleri, belagate dair risale ve şerhler, ihbar ve inşa risaleleri, tefsir risaleleri, muhtelif konulara ait fikirleri eleştiren risaleler, divanların sanat felsefesine dair bahisleri içeren bölümleri, musiki ile ilgili risaleler, bilim ve matematik felsefesi ile ilgili risale ve makaleler, usul-i fıkıh kitapları ve bunların şerhleri Bolay'ın zikrettiği doğrudan felsefî içeriği olan eserlerdir.

Ali Utku ve Geç-Dönem Osmanlı'da Felsefenin Yeni İmkânları

Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinden Ali Utku ve Erdoğan Erbay'ın ve bir grup genç ve çalışkan akademisyen başlattığı ve sürdürdüğü yaklaşık çeyrek asırdır ince bir sadelik, büyük bir fedakârlık ve güçlü bir kararlılıkla devam ettirdikleri Osmanlı felsefe çalışmaları şimdiye kadar elli altı adet³ Osmanlıca yazılmış felsefe metinlerini çevriyazı yaparak ve

3 Ahmet Mithat, *Felsefe Metinleri*, Haz: Erdoğan Erbay-Ali Utku, Babil Yayınları, İstanbul, 2002; Ahmet Mithat, "Schopenhauer'in Hikmet-i Cedidesi", *Felsefe Metinleri*, Haz: Erdoğan Erbay-Ali Utku, Babil Yay. İstanbul, 2002; Ahmet Mithat, "Hikmet-i Maddiyeye Müdafaa", *Felsefe Metinleri*, Haz: Erdoğan

sadeleştirerek gün yüzüne çıkardılar. Ayrıca her yayımlanan kitabın girişine bazen bir kitap boyutunda giriş metinleri yazdılar. Güncel felsefe etkinliğimizin kaynağındaki bireysel ve kurumsal girişimlerin doğasına yönelik bir tartışma platformu oluşturabilmek için, sınırlı sayıda ikincil kaynağın dar ve sorunlu perspektifini aşarak, asıl metinlere, birincil kaynaklara nüfuz etmenin zorunluluğu düşünüldüğünde, 'Osmanlı Felsefe Çalışmaları' başlıklı bir dizide yer alan ve alması gereken 'eski' metinlerin 'güncelleştirilmesi' yönündeki bir çabanın önemi daha iyi anlaşılabilir.

Türkiye'de şimdilerde otantik felsefe arayışları bağlamında geleceğimizle, tarihsel mirasımızla bağlantı noktaları arayan bu çalışmalar Türkiye'de felsefi etkinliğin geleceğini geçmişle irtibatlandırması ve kopuk halkaları ifşa etmesi açısından dikkate değer çalışmalardır. Kopuk halkalar bu toplarlardaki modernleşme çabalarının batılılaşma yörüngesine girmesi ve oradan bir türlü çıkamamasının gün yüzüne çıkardığı meydan okumalardaki Osmanlı-Cumhuriyet mütefekkir/münevverlerinin iki dünya arasındaki gelgitlerinin serüvenini yansıtır. Bu serüveni anlamanın hayatiyeti, iki dünyanın ortasında, felsefenin Osmanlı medreselerinde ve ulemanın düşüncel tasavvurunda ve kendine özgü tarihi şartlar içinde tartışılır konumunun Batı ile temaslar sonucunda son dönem Osmanlı mütefekkir/münevverlerinin ellerinde bazen bir silah olarak bazen kendini ve toplumunu bulma aracı

Erbay-Ali Utku, Babil Yay. İstanbul, 2002; Ahmet Mithat, *İktisat Metinleri*, Haz: Ali Utku-Erdoğan Erbay, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2005; Baha Tevfik, *Niezsche, Hayati ve Eserleri*, Haz: Ali Utku-M. Abdullah Arslan, Birey Yay. İstanbul, 2002; Beşir Fuad, *Voltaire*, Haz: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Babil Yay. Erzurum, 2003; Sunuş: Remzi Demir, Çizgi felsefe Yay. Konya, 2011; Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Bergson Hakkında*, Haz: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi felsefe Yay. Konya, 2005; René Descartes, *Usûl Hakkında Nutuk*, Çev. İbrahim Edhem, Haz: Ali Utku-Kemaleddin Kuzucu, Çizgi felsefe Yay. Konya, 2005; M. Emin Erişirgil, *Descartes ve Kartezyenler*, Haz: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2006; Zekerî Kadri, *Wilhelm Leibniz*, Haz: Sebehattin Çevikbaş, Ali Utku, Sunuş: Süleyman Hayri Bolay, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2009; Abdullah Cevdet Paşa, *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları*, Haz: Nevzat H.Yanık- Ali Utku, Sunuş: Şükrü Hanioğlu, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2009; Halil Nimetullah, *Dârülfünûn'da Felsefe Derleri*, Haz: Ali Utku-Uğur Köroğlu, Sunuş: Cumhuriyet Aslan, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2009; Rıza Tevfik, *Dârülfünun Felsefe Ders Notları*, Haz: Erdoğan Erbay, Ali Utku, Sunuş: Abdullah Uçman, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2009; Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvînî Yahûdî Hilkat*, Haz: Remzi Demir- Bilal Yurtoğlu-Ali Utku, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2011; Emin Feyzi, İlim ve İrâde Mâddiyyûn Mezhebinin Reddini Muhtevîdir, Haz: Ali Utku-Uğur Köroğlu, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2009; Ahmet Mithat, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddîyye Müdafaa*, Haz: Erdoğan Erbay-Ali Utku, Sunuş: Hilmi Yavuz, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2012; İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*, Haz: Ali Utku-Abazar Seperhi, Sunuş: Mehmet Akgün, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2012; Louis Büchner, *Mâdde ve Kuvvet*, Çev. Baha Tevfik-Ahmet Nebil, Haz: Kemaleddin Kahramanoğlu-Ali Utku, Sunuş: Şükrü Hanioğlu, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2012; Şehbenderzâde Fîlîbeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende Mâddiyyûn Meslek-i Dalâleti*, (Akl ve Bilim Huzurunda Materyalizm Dalâlet Mesleği), Haz: Erdoğan Erbay-Ali Utku, Sunuş: Zekerîyye Uludağ, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2012; İbn Miskeveyh, Ali Suavi, Manastırlı Mehmet Rifat, *Kebêtos Pinaks İnsan Yaşamının Tablosu*, Haz: Nevzat H.Yanık- Ali Utku, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2011; Fatma Aliye Hanım, *Tedkik-i Ecsâm*, (Cisimlerin İncelenmesi), Haz: Ali Utku-Arzu Ekinci, Sunuş: Remzi Demir, Çizgi Felsefe Yay. Konya, 2009.

olarak bazen de ideolojik/siyasi/dini söylem olarak nasıl farklı görünümle- re girdiğini fark etmekle ilgilidir. Bu serüvenin gelişim süreci pek çok özel karakteristik niteliklerinin yanında en önemli özelliği felsefi çabaların ruhu olarak adlandırılan diyalektik bir süreç içinde gerçekleşmesidir. Bu diyalek- tik süreç, bazen Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi'nin Celal Nûri'nin *Târih-i İstikbal* adlı eserine karşı yazdığı *Huzur-u Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti*'inde olduğu gibi karşılıklı bir farkındalık içinde, bazen de Abdullah Cevdet tarafından *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihâları*'yla Osmanlı Vülger Materyalizminin İslam'la nasıl bağdaştırılacağını ve toplumun yeni felsefesinin nasıl yaratılacağı düşüncesine, Türk kadınının felsefi söyleme müdahale girişiminin ilk mümessili olan Fatma Aliye Hanım'dan *Tedkik-i Ecsâm*'ın Batı düşüncesindeki materyalist felsefeye reddiye girişimi şeklinde kendine özgül düşüncel arayışlarla kendi yörüngesini bulmaya çalışmıştır. Diğer yandan bu felsefi arayışlar dönemin klasik İslamcılık/Baticılık/Milli- yetçilik siyasi/düşünsel kutuplaşmalarının arkaplanındaki felsefi/dinî söylem değişimlerini de anlamamıza katkıda bulunabilir. (Ulukütük-Gür, 2010: 40)

İslam'ın klasik çağında sekizinci ve dokuzuncu asırların canlı kültürel at- mosferinin Yunan felsefesiyle karşılaşma süreci için olduğu kadar,⁴ Osmanlı kültür dünyasında on dokuzuncu asrın inkıraz atmosferinin modern Batılı felsefeyle karşılaşma süreci için de belirgin bir yazgıya dikkat çekilmelidir: “Felsefe içeriden, evrimsel bir gelişim olarak değil, dışarıdan bir yenilik olarak gelir.” Pagan Yunan kültürünün ürünü olan rasyonaliteyi (felsefeyi) dini yaşam ve düşünceyle birlikte kuran erken İslam kültürü ve modern bilimlerle müceh- hez rasyonaliteyi gelenekle -ya da ona karşı- örgütlemeye çalışan on doku- zuncu asır İslam kültürü. İlki zinde güçlerle bunu başarırken, ikincisi zaaf- larla malul ve hâlâ çelişkiler içinde kıvraniyor. Zira İslam kültür dünyasında felsefe alanında dokuzuncu ve on üçüncü asırlar arasında şekillenen ve on sekizinci asırlara kadar baskın karakterini koruyan alımlama kalıplarının kı- rılmaya başlamasının on dokuzuncu asırda modern Batılı felsefeyle yüzleşme sürecimizin önemli gelişmelerinden bazılarına işaret ettiği söylenebilir. (Er- kan, 2011: 24) Buna göre cari felsefe etkinliğimizin kaynağında, gelenekten kopuşun belirlediği sancılı bir değişim dönüşüm sürecinin özgül sorunlarına cevap arayışlarının yattığı gerçeğinin felsefemizin geleceğini bağlayan, ancak ihmal edilen hayati bir tespit olduğu söylenebilir. Zira bugün de felsefemi- zin yanıt bekleyen temel sorunları, yaşadığımız hızlı değişim-dönüşüm sü- recinin kendisine ilişkindir ve kültürel çerçevede karşılaşılan geçmiş-şimdi,

4 Söz konusu edilen süreç için bkz. Ulukütük; 2010.

eski-yeni, gelenek-modernlik vb. sorunsal karakterli kutupluklar, güncel düşünceyi bir yanda akamete uğrattığı diğer yandan da besliyor görünmektedir. (Erkan, 2011: 24)

Aslında yukarıda da belirttiğimiz gibi “on dokuzuncu asırda modern Batılı felsefeyle karşılaşmamız, felsefeyi ilk defa keşfimiz olmamakla birlikte, yeni sorun alanlarını, yeni metotlarını, yeni söylem tarzlarını ve işlevlerini fark etmemiz bakımından bir başlangıç ve modernlik formasyonu doğrudan ilintili yeni düşünce biçimlerine ilişkin naif deneyimlerimiz bakımından “teceddüd” hareketinin en önemli gelişimlerinden biri olmuştur. Eklektik Osmanlı aydınının modernlik arayışlarının, toplumsal-kültürel yaşamın pratik sorunlarına çözüm üretmek ve kaçınılmaz yeniden yapılanma sürecini gözetmek amacıyla Batılı pratikleri belirliyor görünen teorik modellerin ya da düşünce sistemlerinin aktarılıp öğrenilmesini -hatta benimsenmesini- zorunluluk telakki etmesi, Tanzimat sonrası Türk düşüncesini temelde aktarmacı, uygulamacı bir “düşünce tarihçiliği” sürecine dönüştürürken, felsefeyi modern kazanımlarıyla yeniden inşa çabalarımızı da benzer şekilde tarihsel-politik alımlama kalıplarıyla birlikte şekillenen ve nihayet kurumsallaşan bir “felsefe tarihçiliği” sürecine dönüştürmüştür. Özellikle sürecin erken evrelerinin belirgin karakteristiği “gecikmişlik”, “hayatılık” ve “ivedilik” olunca, felsefe geleneğimiz için sonucun, elbette başlangıçta intikal edilmek istenen yeni dünya ve değerlerin köklerinden habersiz, geri-beslemeden yoksun bir yönelim çerçevesinde naif, tepkisel yüzeysel, duygusal, pragmatik bir aktarım ve eleştiri etkinliği olması kaçınılmazdır. Bu tür bir indirgeme abartılı görünmekle birlikte, en azından felsefenin Batı’daki tarihini ve bizdeki alımlanış(lar)ını tartışmak açısından felsefedeki modern tarih yazımı deneyimlerimizin eleştirel bir değerlendirilmesine duyulan ihtiyacı haklılaştırabilir”. (Utku, 2010b: 3-4; Utku, 2011e: 11-17)⁵

5 Mübahat Türkel Küyel’in değerlendirmelerini de burada anmakta fayda var: “Batı felsefe düşüncesinin ise, ülkemize Tanzimatla ilkin, her ne kadar ilk değme ürünleri Mantık, Matematiksel Mantık, Dekartçı yöntem alanlarında olmuş ise de, sözgelimi, 1885’te Gallup’den Mantık çevirisi, Cevdet Paşa’nın oğlu Ali Sedat’ın (1857-1900) *Miyar-ı Sedat* mantık yapıtı, Vidinli Tefik Paşa’nın (1832-1893) Matematik ile Mantık ilişkisi çalışmaları, daha sonra, Salih Zeki’nin Poincare’den çevirileri ve dersleri, İbrahim Ethem b. Mesud’un (1865- 1959) 1895’de Descartes’den Discours çevirileri gibi “Siyasal Yönetim toplum bilimiyle temellendirilmelidir” savıyla, toplum bilimi, toplumsal felsefe ve siyasal felsefe biçimlerinde girmiş bulunduğu saptanmıştır... Tanzimat bildirisi ile I. Dünya Savaşı arasındaki evrede, durmadan çalkantılar olmuş, öyle ki, Batı’nın bilgelik sevgisi, ülkemize uzun süre doğrudan doğruya ve tam anlamıyla, bilgelik severlerin temel yapıtlarının çevrilmeleri yoluyla girememiş, ancak, XIX. ve XX. yy’ın Batıdaki belirgin ve başat birkaç felsefi ideası, özcek ya da özetçek, ikinci ve üçüncü elden tanıtılmıştır.” (1976: 86-87).

Bir diğer açıdan Osmanlı felsefe çalışmaları ve dolayısıyla felsefe tarih-yazını geleneğimiz, “on dokuzuncu asırda Osmanlı/İslam kültürünün modernlik arayışlarının motive edici dinamiklerinden biridir ve hem modern pratikleri belirliyor görünen bir süreç hem de bu sürecin ürettiği teorik modelleri ya da düşünce sistemlerini ele alan felsefi ve tarihsel bir perspektif arayışına işaret eder. Tanzimat aydınının naif yönelimlerinden günümüze genişleyerek gelen bu perspektifin kurucu hareketi güncel felsefe etkinliğimize de şekillendirmektir. Yine de modernlik formasyonumuzun çekirdeğini tutuyor görünen Batı felsefesi üzerine tarihsel çalışmalarla örülmüş felsefi süreçleri, içinden çıkamadığımız yetersiz bir okuma-öğrenme çabasına indirgemek de doğru olmayacaktır. On sekizinci asırdan günümüze felsefi ürünlerin üçte ikisinden fazlasını tarihsel çalışmaların oluşturduğu göz önüne alınırsa sormamız gereken, hangi özgün alımlama kalıplarını ürettiğimiz veya üretebileceğimizdir. Bu da bizi daima farklı bir tekrarla tekrar okumaya davet eder.” (2010b: 15) Zira çağdaş İngiliz felsefecisi ve romancısı Jean Iris Murdoch’un *The Idea of Perfection (Mükemmellik İdeası)*’da belirttiği üzere, felsefede çift taraflı bir hareket vardır, ayrıntılı teoriler kurmaya doğru bir hareket ve yalın ve açık olguların düşünümüne, geriye doğru bir hareket. Felsefenin bu iki özelliği de kendisi için zorunludur. Felsefe daima başlangıca geri dönmeye çalışır, ancak bu dönüş hiç de kolay değildir. Felsefe serüveninde temel oluşturan kilit figürler -en hafif değerlendirmeye- gözden kaçırılıp tarihin karanlık labirentinde bırakılırsa, bu serüven de yoldan çıkar ve bir kısır döngüye girer. (Erkan, 2011: 27)

İsmail Kara ve Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecini Aydınlatmak ve Anlamlandırmak

Bu bağlamda İsmail Kara, Dâru’l-fünûn’dan Üniversiteye geçişte felsefe ve felsefe dili tasavvurunun paradigma değişimini çözümlmek ve gelecek ufku için sahih bir yapı inşa etme girişiminde önemli eserler ortaya koymuştur. Türk düşüncesinin önemli bir sorunu olarak görülen kavramlar konusunun anlaşılabilirliğini daha müşahhas kılmak için Kara tarafından “modernleşme dönemi Türkiye’sinde “ulûm”, “fünûn” ve “sanat” terimlerinin algılanışı, süreli yayınlar, kitaplar, risaleler ve sözlükler üzerinden gösterilmeye çalışılmıştır. (2005: 126-196) Burada söz konusu kavramların müelliflerin kafalarındaki farklı imgelemleri ve eserlerindeki kullanımları örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca metin sonuna “ulûm”, “fünûn” ve “sanat” kavramlarının lügatlerdeki anlamlarını içeren bir ek ile Münif Paşa, Ahmet

Mithat Efendi, Namık Kemal, Şemseddin Sâmî, Babanzâde Ahmed Naim ve Mehmed İzzet'ten çevrim yazı metinler ilave edilmiştir. Yine aynı konu Reşid Rıza'nın, *Muhaveretü'l-Muslih ve'l-Mukallid* kitabı üzerinden "ıslah" ve "taklit" kavramları etrafında incelenmiştir. Yazarın üzerinde durduğu diğer bir konu, modernleşme dönemi kavramlarının yine bu dönem düşünürleri tarafından nasıl algılandığı meselesidir. Kara, "Osmanlı'da felsefe yoktu" şeklindeki yaygın kanaatle de bağlantılı olarak "Türkiye'de felsefenin neden dili yok?" sorusunu araştırmıştır. Konuyla ilgili bölümün problematiği söz konusu söylemin doğruluğu ya da yanlışlığı değil, "Türkiye'de neden felsefe dilinin olmadığıdır". Öncelikle Osmanlı'da Batıdakine benzer bir felsefe teşekkül etmemiş olsa da, divan edebiyatı gibi zihniyet dünyası olarak son derece yüksek bir düşünce alanının yaratılması incelenmeye değer bir konu olarak görülebilir. Kara, Türkiye'de yerli ve gelişkin bir felsefe dilinin oluşmamasını bizzat alanın mensuplarına yüklemektedir. Türk düşünce tarihinin metodolojik yönden meseleleri çözümlenmeden, müptela olunan hastalıklar doğru teşhis edilemeyecektir. Doğru teşhis yapılamadan da asla çözümler üretilmeyecektir. Türk düşünce dünyasının meselelerini yerli usullerle ele alıp kaynaklara eğilmekle hadise halledilmiş olmayacaktır. Çünkü çağdaş Türk düşüncesi çok geniş bir coğrafyadan darala darala Anadolu'da temerküz etmiştir. Düşünce dünyamızın sorunlarıyla uğraşmak öncelikle coğrafi olarak açılmayı da gerektirmektedir. Coğrafyaya açılma mukayeseli çalışmaların da ortaya çıkmasını sağlayabilecektir. *Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* kitabının en önemli yönü düşünce tarihimizin önemli simalarının bizzat kendi düşüncelerini serdetmede ihtiyar ettikleri metot ve bu simalar üzerine yapılan incelemelerde tutulan yol/usuldür. Burada öncelikle dikkat edilmesi gereken husus, bize ait olan problemlerin doğru teşhis edilmesini sağlayacak yine bize ait usullerin tespit edilmesidir. Başkalarının metotları ile Türk düşünce dünyasının sorunlarına eğilmek, metot sahiplerinin söylemlerini içselleştirmek ve nihayetinde farklı bir versiyonla yeniden dillendirmekten ibaret kalacaktır. Doğu dünyasının kültür ve düşünce hayatını incelemek, araştırmak ve bundan kendileri hesabına bir netice çıkarmak amacıyla icat edilmiş olan oryantalizm, oksidentalizm ve kültürel antropolojinin metotları ile bu coğrafyanın hususî meselelerine eğilmek, gerçekçi bir yaklaşımdan uzak kalacaktır. Şerh ve haşiye meselesi; Felsefe ile uğraşan çağdaş Müslüman aydınların, kelim ve tasavvuf kanalıyla varlığını sürdürmekte olan İslam felsefesini yeniden kurmaktan ziyade modern batı felsefesinin İslam kültürü ve dili içinde veya İslam kültürü kuvvetle hesaba katılarak nasıl inşa edilebileceği meselesi üzerinde kafa yorduklarını görmek imkân dâhiline girecektir.

Aslında bu dönemde felsefe ve ekoller konusunda tek bir temayülün olmadığını, özellikle din ve metafizik ekseninde ciddi tartışmaların yaşandığını biliyoruz. Yine de kavramların Arapça menşeli kelimelerle tercüme ediliyor oluşu farklı temayüllerdeki aydınları İslam felsefesi ve tasavvuf, daha doğrusu İslam kültür dili ve tasavvur dünyası etrafında bir şekilde irtibatlı hale getiriyordu. Naim Bey'in⁶, bütün titizliğine ve beğenme konusundaki müşkülpesentliğine rağmen modern felsefe terimleri bağlamında Batı ile İslam dünyası ve iki dilin/dünyanın kaynakları arasında gidip gelirken ne kadar kompleksiz ve soğukkanlı, aynı zamanda mesuliyetli, vakıf ve ilmi ölçülere uygun davrandığı da dikkatten kaçmayacaktır. (Kara, 2000: 191) Oryantalist söylemin inşa ettiği ve bazı Müslüman ilim adamları tarafından bilinçli ya da farkına varılmaksızın kabul edilen, sorgulama ve kritik etme ihtiyacı hissedilmeden dillendirilip savunulan birçok tez/söylem vardır. Çoğu zaman bu söylem ve tezlerin köken veya politik/akademik gayeleri unutulmuş/göz ardı edilerek, belli bir süreçten sonra da içselleştirilerek İslam ilim tarihi ve geleneğini anlamada merkezî bir konuma yerleştirildikleri görülebilmektedir. Bu temel tezlerden biri de, İslam dünyasında ilimlerin doğuş ve gelişme dönemlerinin ardından, özellikle on ikinci asır sonrasında on dokuzuncu asra kadar, bir duraklama ve gerileme çağı yaşadığı söylemidir. Gerçekten de şerh ve haşiye literatürü üzerindeki tartışmayı, tenkit ihtiyacı hissetmeden benimsenen ve gerçekliği fazlasıyla tartışmaya açık kurgusal taslaklar üzerinden değerlendirmeler yerine; şerh ve haşiyenin mahiyeti, içeriği, bu edebî türün klasik döneme katkıları ve medrese sistemi ile ilişkisi gibi önemli/anamlı sorular çerçevesinde tartışma zeminine çekmesiyle, önümüzdeki dönemde şerh ve haşiye literatürü üzerine yeni değerlendirmeler yapmanın yolunu açmaya adaydır ve bunun gerekliliğini açık bir şekilde de ortaya koymuştur. Bundan sonra özellikle yapılması gereken, şerh ve haşiye literatürünün mahiyet ve içeriğini daha derinlikli olarak ortaya koyan çalışmalara

6 Ahmet Naim'in, terimlerin Arapçadan türetilmesi gerektiği yönündeki muhafazakâr tezin en önemli temsilcisi olduğu göz önüne alındığında, *İlmü'n Nefs*'in mukaddimesinde yer alan şu ifadeler sadece kişisel tercihi değil, genel bir eğilimi de temellendirici niteliktedir: "Felsefe bizde nevezur bir ilim olsaydı ıstılahâtını vaz' etmek o kadar müşkil bir iş olmazdı. Birkaç muallimin her kelimeye mukabil vaz'ında ittifak ederek talebe arasında neşr u tamim etmeleri kâfi gelirdi. Fakat işin nazik ciheti felsefenin Garb'ı bilenlerimizce meçhûl olduğu halde 'ulûm-ı Arabiyye' denilen ilimlerle iştigal edenlerimizce -dürüs-ı medresiyye meyânında- bu asra kadar intikal etmiş epeyce parlak bir mazisi olması ve her iki tarafın yekdiğerinden haberdâr olmaksızın çalışmasından dolayı ileride içinden çıkılmaz kargaşalıklara yol açılmak korkusudur. Hâlâ dipdiri olarak ve ıstılahâtı ilm-i kelâma gereği gibi karışmış olan felsefe-i kadîmemizin şekli-i diğere ifrağ olunmuşundan ibaret olan felsefe-i cedide ıstılahâtını lâ-ale't-ta'yîn vaz' etmek ansızın mazi ile ve hatta hâl ile kat'-ı alâka etmek ve ene'yyetimizi ikiye bölmek gibi bir hâlet-i maraziyye tevliidine bâis olmak demektir." Ahmed Naim, "Mukaddime", *Mebâdî-i Felsefeden İlmü'n Nefs*, s. 4-5.

yönelmek, geçmişte önemli bir konuma mazhar olmuş fıkıh, hadis, kelam gibi farklı alanlara dair yazılmış önemli şerhler çerçevesinde şerh ve haşiyelerin asl kabul edilen metinlere ne tür eklemeler, düzenlemeler, açılımlar sağladığını ortaya koymaktır. Böylece şerh ve haşiyelerin söylendiği gibi basitçe metni dilsel olarak açmaya yönelik çalışmalar mı, yoksa daha geniş bağlamda metnin o günün şartlarına göre yorumlanması, belli konuların ön plana çıkarılıp bazılarının geri plana itilmesi, bazı meselelerin günün şartlarına göre düzenlenmesi vs. gibi dönemin ortamı ile canlı ilişkisi bulunan, şârihlerle muhaşşilerin asl metne ciddi ekleme ve katkılar yaptıkları metinler mi olduğu konusu daha da açığa çıkacaktır. Şerh ve haşiye literatürünün sadece İslami ilimlere veya İslami kültür havzasına ait bir telif türü olmadığı, örneğin klasik felsefenin de Aristo ve Eflatun'un eserlerine şerh yazma üzerinden yürüdüğü ve neredeyse felsefe yapmanın şerh yazmaktan ibaret sayılabileceğidir. (Kara, 2011: 15) Bu çerçevede İslam felsefesinin önemli simalarından İbn Rüşd'ün "şârih" sıfatına da dikkat çekmektedir. (Kara, 2011: 25) Şerh geleneğini bu anlamda daha geniş bir çerçeveye oturtan yazar, bir eserin muteberliğini veya önemini tayin eden unsurun o eserin telif türü olmadığını (metin, ihtisar, şerh vs.) belirtmekte; aksine söz konusu metnin kendisinin, kapasitesinin, imkânlarının ve sahasındaki başarısının bu konuda belirleyici olduğunu kabul etmektedir. (Kara, 2011: 27) Modern dönemde şerh ve haşiye literatürü üzerinde yapılan değerlendirmelerin en önemli zaaf noktası; eserleri telif tarzına göre değerlendirmesi, dolayısıyla şerhin metne ne eklediği, hangi katkıları yaptığı, metni nerelere taşıdığı gibi soruları göz önüne almaması, çoğu zaman fer' olan şerhlerin asl olan metinleri şöhret bakımından geçtiği ve zamanla asl haline geldiği gerçeğini dikkatlerden kaçırarak şerh ve haşiye literatürünü kendi tarihsel bütünlüğü içinde değerlendirmemesi olduğu söylenebilir. Hâkim telif tarzının bir metnin esas alınması ve bunun üretilmesine dönük olarak gerçekleştiği klasik dönemi bugünün orijinal eser ortaya koyma tutkusu ile yargılamak, bir anlamda anakronizme düşme tehlikesini de beraberinde getirmektedir.

Recep Alpyağıl ve Gelen + ek'in İz Sürücüsü Olmanın İmkânı

Bu bağlamda atlamadan geçemeyeceğimiz önemli bir isim de Recep Alpyağıl'dır, O ikili bir ufuk içinde bir yandan gelenek+ek'in izlerini sürmeye çalışırken bir yandan da geleneğin 'şimdi ve bugün' nasıl yeniden okunacağı ve yorumlanacağına dair reflektif bir faaliyet içindedir. *Türkiye'de Otantik Felsefe Yapabilmenin İmkânı ve Din Felsefesi* adlı çalışması ile felsefede otantik

olanın izlerini sürme arayışına giren Alpyağlı *Türkiye’de Bir Felsefe Gelenek-ek-i Kurmaya Çalışmak: Feylesof Simalardan Seçme Metinler I-II* adlı derlemesi ile bu arayışını ete kemiğe büründürmeye çalışmıştır. *Felsefe Dili Olarak Türkçenin Gelişim Aşamaları ve Felsefe Sözlüklerimiz I-II* derlemesi ile otantik felsefe dilinin geçirdiği aşama ve değişimleri bir araya getirmiş, İsmail Fenni Ertuğrul’un *Lûgatçe-i Felsefe* ve Rıza Tevfik’in *Kâmûs-ı Felsefe* adlı felsefe sözlüklerini çevrimyazı ile birlikte yeniden yayıma hazırlayarak otantik felsefe dilimizin izlerini sürmeye çalışmıştır. Aynı şekilde Babanzâde Ahmed Naim’in *İlmü’n-Nefs* Tercümesi’ni Türkçede yeni kullanılan terimler hakkında ayrıntılı notlarla birlikte yayıma hazırlayarak Batı’dan gelen yeni disiplinlerin ortaya çıkardığı kavramsal değişimin Babanzâde Ahmed Naim’le birlikte muhasebesine girişmiştir.

Alpyağlı’ya göre; felsefe söz konusu olduğunda bazı vazgeçilmez hususlar vardır. O da gelen-ektir, bir yerden başlama gerekliliğidir. (2010c: 15) Gelenekle bağı olmak ise; “basitçe “milli olmak” da demek değildir, milliği de kuşatan daha geniş bir halkadır gelen-ek. Bu kavramda, vehmedileceği üzere, basit bir “milliyetçilik”de yoktur. O, *yerli malı* türünden bir jargon da değildir. Vurgulanmak istenen, felsefecinin öyle ya da böyle, üzerinde yer aldığı coğrafyanın birikimini dikkate almak durumunda olduğudur-zaten sağlıklı bir felsefe elbette evrensellik ve yerellik arasında yolunu bulacaktır. Şu halde gelen-ek, gelenin aslında sadece milli olanla alakalı olmadığı, içinde çok heterojen unsurlar barındırdığı, bu barınağın sarmalı içinde merkezden çevreye doğru çok derin halkalar olduğunu ifade etmektedir. Ülkemizdeki sorun, bu halkaların sürekli olarak tek bir şekilde ele alınmasından kaynaklanmaktadır.”(2010c: 18-19)

Alpyağlı’nın üzerinde durduğu en önemli kavramlardan birisi otantiklik kavramıdır. “Kökle ve kökenle bağlantısı olan, kendini gerçekleştirirken gücünü bir kaynaktan alan fakat bunu yaparken basitçe kopya çekmeyen, sahte olmayan şeydir otantik. Otantik olmak, otantikliği kurmak *reflexive* düşünmeyi gerektiren bir süreçtir. Fakat otantisite oralarda bir yerde bulunan ve gidilip edinilecek bir nosyon değildir. Gelenekle bağların kurulmasıyla yavaş yavaş kendi kendini var edecektir otantisite. Alpyağlı, burada yanlış bir algıya da değiniyor ve “özgün felsefe ile kastedilen de çoğunlukla Batı felsefe tarihine geçmeyi hak etmiş bir düşünce sistemidir” (2014: 38) diyerek Batı felsefesi dışında felsefe yapılamayacağını anlamsızlığına dikkatlerimizi çekmektedir.

Sonuç

Bu makalede çağdaş Türkiye’de felsefenin Osmanlıcasına yönelik keşif çabalarının bir tasviri sunulmaya çalışılmıştır. Osmanlı bakiyesi bir ülkede felsefenin Osmanlıcasını keşfetmenin salt akademik bir çaba veya epistemolojik bir uğraşından ziyade bir varoluş meselesi olması bu türden çabaları diğer bazı değerli çabalardan ayrı tutmak gerektiğini salık verir. Felsefe, tarih, kültür, gelenek ve dil gibi dışarıdan ithal edilerek sürgit devam edecek bir faaliyet değildir. Kendi köklerinizdeki felsefe yapma biçimiyle yüzleşmeden yapılacak her türden felsefe buralara yabancı, köksüz ve güdük kalmaya mahkûmdur. Bu anlamda Osmanlı bakiyesi bir ülkeden Osmanlı felsefesine yönelik ilgi, kaygı ve çalışmaları bir varoluş meselesi ve otantik felsefe yapmanın imkânı olarak düşünüyörüz.

Burada ele aldığımız yazardan Nihat Keklik, üniversitelerde Türk-İslam Düşüncesi kürsüsünü kurmuş ve bu kürsü de genel olarak Türk-İslam düşüncesinin yanında Osmanlı Felsefesi ile ilgili de önemli çalışmaların önü açılmıştır. İhsan Fazlıoğlu yaptığı çalışmalarla, doğrudan yazma eserlere başvurarak, Felsefenin Osmanlıcasının kayıp halkalarını keşfe çıkmış, derin yapısını ihata etmeye çalışmış ve nazari ufkunu inşaaya gayret etmiştir. Fazlıoğlu konuyla ilgili spekülâtif yargılarla hesaplaşmış ve Osmanlı’nın felsefe geleneği ile bilimsel çalışmaları arasında anlamlı rabitalar kurmuştur. Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica* adını verdiği eserle Felsefenin Osmanlıcasının külli bir resmini çıkarmaya çalışmıştır. Demir’in çalışması Osmanlı Felsefesi üzerinde okuma yapmak isteyen için çok güzel bir giriş mahiyetinde olduğu kadar ileri okumalar yapmak isteyenler için de iyi bir rehber sayılabilir. Ömer Türker, Müteahhirun döneminde Felsefenin Osmanlıcasının farklı ve kavram ve boyutları üzerine uzun soluklu çalışmalar yapmıştır. Fahreddin-i Râzî üzerine yaptığı çalışmalar ve gösterdiği ilgi on ikinci asır sonrası İslam düşünce geleneğini anlamak açısından hayati bir öneme sahiptir. Ömer Mahir Alper, İslam Felsefesinin şerhi ve haşiyesi olarak Osmanlı Felsefesinin en can alıcı parçalarından bir derleme hazırlamıştır. Bu derleme sayesinde Osmanlı Felsefesi’ne dair doğrudan okuma yapmak isteyenler için önemli bir kaynak vücut bulmuştur. Süleyman Hayri Bolay, Türk Felsefesinde Osmanlı’nın düşüncesinin izlerine odaklanmış ve hem söz konusu iki düşünce arasında hem de zaman zaman Batı düşüncesi ile aralarında ilginç rabitalar kurmuştur. Bolay’ın kitabı sayesinde Osmanlı Felsefesi’nin ontoloji, epistemoloji, ahlak, dil, dilbilim, siyaset gibi konularda ne türden felsefe yaptıklarına dair önemli tespitler öğrenilebilir. Ali Utku, geç-Dönem Osmanlı’da Felsefenin konu ve problemlerinde yaşanan değişimi yayıma

hazırladığı eserler üzerinden göstermeye çalışmıştır. Utku'nun uzun soluklu çalışmaları geç-dönem Osmanlı ile Cumhuriyet Türkiye'si arasındaki kopuk halkalar tamamlanmaya doğru ilerlemektedir. İsmail Kara, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e hangi koşullar altında geçildiğini ve geçiş sürecinde felsefi dilde ne gibi değişimler yaşandığını titiz bir şekilde ortaya koymuştur. Kara'nın sakin ama derinden tahlilleri felsefenin siyaset ve din arasında geçirdiği dönüşümleri daha yakından takip etmek mümkün hale gelmektedir. Recep Alpyağıl ikili bir ufuk içinde bir yandan gelenek+ek'in izlerini sürmeye çalışırken bir yandan da geleneğin 'şimdi ve bugün' nasıl yeniden okunacağı ve yorumlanacağına dair reflektif bir faaliyet içine girmiş ve önemli metinleri bir araya getirerek okuyucu ile buluşturmuştur. Alpyağıl'ın çalışmaları sayesinde geleneğin izinde otantik felsefe yapabilmenin imkânına dair değerli ufuklar açılmaktadır.

Bu türden çalışmaların gelecekte nicelik ve nitelik olarak artarak devam etmesi salt akademik gelişmenin değil, Türkiye'nin modern dünya düzeni içinde kendisini nereye ve nasıl konumlandıracağı meselesinde de hayati bir rol oynamaktadır. Uluslararası düzende Türkiye'nin hem tarihsel hem de siyasal olarak yaşadığı yer ve konum krizine karşılık bu tür çalışmalar yeni ufuklar doğuracaktır. Osmanlı Felsefesi'nin hinterlandındaki sınırlar ve ele aldığı problemler aradan geçen yılların getirdiği değişim ve meydan okumalarla yeniden çağdaş Türkiye'nin yeni koşulları bağlamında okunup yorumlanabilirse eğer kimlik ve benlik tasavvuru gibi yaşadığımız krizlere değerli çözümlerde bulunabilir.

Kaynakça

- ALPER, Ö. M. (2000). *İslam Felsefesinde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*, Kitabevi Yay. İstanbul.
- ALPER, Ö. M. (2004). *Açıklamalı Felsefe Eserleri Bibliyografyası*, Kitabevi Yay. İstanbul.
- ALPER, Ö. M. (2013). *Varlık ve İnsan & Kemalpaşazade Bağlamında Bir Tasavvurun Yeniden İnşası*, Klasik Yay. İstanbul.
- ALPER, Ö. M. (2015). *Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler*, Klasik Yay. İstanbul.
- ALPYAĞIL, R. (2010a). *Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-ek-i Kurmaya Çalışmak: Feylesof Simalardan Seçme Metinler I*, İz Yay. İstanbul.
- ALPYAĞIL, R. (2010b). "Bir Geleneğin Tecrübeleriyle Geleceğin Felsefesini Kurmak", *Darülfünun İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, s. 229-233.
- ALPYAĞIL, R. (2010c). "Türkiye'deki Felsefe Faaliyetlerine Bir Prologomena ve Bir Protreptik", *Türkiye'de Bir Felsefe Gelenek-ek-i Kurmaya Çalışmak: Feylesof Simalardan Seçme Metinler I*, İz Yay. İstanbul.

- ALPYAĞIL, R. (2011). *Türkiye’de Bir Felsefe Gelen-eki Kurmaya Çalışmak: Feylesof Simalardan Seçme Metinler II*, İz Yay, İstanbul.
- ALPYAĞIL, R. (2012). “Türk Felsefesinde Dönememe Sendromu ve ‘Gel-en-ek’: Hermenötik Circle’in İşlevi Üzerine Dönüştürücü Bir Deneme”, *Türkiye’de Felsefenin Geleneği ve Geleceği*, Haz. Ş. Ural, İstanbul Üniversitesi Yay, İstanbul.
- ALPYAĞIL, R. (2014). *Türkiye’de Otantik Felsefe Yapabilmenin İmkânı ve Din Felsefesi: Paul Ricoeur Örneği Üzerinden Bir Soruşturma*, İz Yay.İstanbul.
- ALPYAĞIL, R. (2015). *Felsefe Dili Olarak Türkçenin Gelişim Aşamaları ve Felsefe Sözlüklerimiz I-II*, İz Yay, İstanbul.
- ANAY, H. (1996). “XII. Yüzyıl Öncesi İslam Felsefesinde Yenilik İddiası ve Geleneğe Bakış”, *I. Uluslararası Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İslam, Gelenek ve Yenileşme*, s. 91-103.
- ANAY, H. (1998). “İslam Düşüncesi Alanında Türkiye’de Yapılan Tezler”, *Divân: İlmî Araştırmalar*, cilt: III, sayı: 4, s. 73-170.
- ARKAN, A. (2011). “Cumhuriyet Dönemi Türkçe İslam Felsefesi Tarihi Çalışmalarına Dair Literatür Denemesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt: IX, sayı: 17, s. 105-154.
- BABANZÂDE AHMED NAİM, (2014). *Felsefe Makaleleri*, Kaya M. Cüneyt, Şenel Cahit, Ed. Klasik Yay. İstanbul.
- BOLAY, S. H. (1995). *Türkiye’de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*, Ankara, Akçağ Yay, 1995.
- BOLAY, S. H. (2005). *Osmanlılarda Düşünce Hayatı ve Felsefe*, Ankara: Akçağ Yay.
- BOLAY, S.H. (2000), “Klasik Dönem Osmanlı Düşüncesi ve Osmanlı’da Tehafüt Tutkusu”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 7, Ankara, 2000.
- BÖLÜKBAŞI, R. T. (1917). *Mufassal Kamûs-ı Felsefe*, Matbaa-i Amire.İstanbul.
- DEMİR, R., YURTOĞLU, B. (2001) “Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsin Efendi’nin *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat* Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye’ye Girişi”, *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, cilt: I, sayı: 2, s. 166-196.
- DEMİR, R., KALAYCIOĞULLARI, İ. (2004). “Osmanlılar Dönemi’nde Bilim Tarihi Yazıcılığına Genel Bir Bakış ve Ahmed Rasim’in “Terakkiyât-ı ‘İlmiyye ve Medeniyye” Adlı Eseri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, [Türk Bilim Tarihi Sayısı], cilt: II, sayı: 4, s. 595-627.
- DEMİR, R. (2001). *Osmanlılar’da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yay, Ankara 2001.
- DEMİR, R. (2005a) *Philosophia Ottomanica Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Türk Felsefesi*, (Eski Felsefe), cilt: I, Lotus yay, Ankara.
- DEMİR, R. (2005b) *Philosophia Ottomanica Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Türk Felsefesi*, (Eski ile Yeni Felsefe Arasında), cilt: II, Lotus Yay, Ankara.
- DEMİR, R. (2007) *Philosophia Ottomanica Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’nde Türk Felsefesi*, (Yeni Felsefe), cilt: III, Lotus Yay, Ankara.
- DEMİR, R. “Osmanlı Dönemi Türk Düşüncesi: Dışsal Bir Bakış”, *Uluslararası Molla Hüseyin Sempozyumu (18-20 Kasım 2011 Bursa) Bildiriler*, (18-20 November 2011 Bursa) 2013, s. 53-62.
- DEMİR, R. (2015). *Nerede Hata Yaptık? (Doğu ‘da Bilimin Gerileyişinin Harici ve Dâhili Nedenleri Üzerine Bir Tartışma)*, Lotus Yay, Ankara.

- FAZLIOĞLU, İ. (2003a). "Osmanlı Döneminde 'Bilim' Alanındaki Türkçe Telif ve Tercüme Eserlerin Türkçe Oluş Nedenleri ve Bu Eserlerin Dil Bilincinin Oluşmasındaki Yeri ve Önemi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, ss.151-184.
- FAZLIOĞLU, İ. (2003b). "Osmanlı Felsefe Biliminin Arka planı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Divân: İlmî Araştırmalar*, sayı: 14, s. 1-66.
- FAZLIOĞLU, İ. (2005). "Türk Felsefe-Bilim Tarihi'nin Seyir Defteri (Bir Önsöz)", *Divân İlmî Araştırmalar Dergisi*, ss.1-57.
- FAZLIOĞLU, İ. (2010a). "Semanîye'den Süleymanîye'ye: Bir Külli'ye'yi Mümkün Kılan Nazarı Hikmet", *Türkiye Günlüğü*, ss.29-41.
- FAZLIOĞLU, İ. (2010b). "İstanbul'dan Varlık, Var-Olan ve Yokluk'a Kadim Bir Nazar", *Türkiye Günlüğü*, ss.28-140.
- FAZLIOĞLU, İ. (2011a). "Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayseri (656[660]/1258-[1262] 751 / 1350)", *İbn Arabî Geleneği ve Davud el-Kayseri*, ss. 17-43.
- FAZLIOĞLU, İ. (2011b). *İşk imiş her ne var Âlem'de İlim bir kil ü kâl imiş ancak Fuzzulî ne demek istedi?*, Klasik Yay. İstanbul.
- FAZLIOĞLU, İ. (2013a). "İslâm Felsefe-Bilim Tarihi Okumaları Yasaklanmalı -Mı?", *İtibar, -Aylık Edebiyat ve Fikriyat Dergisi-*, ss.26-28.
- FAZLIOĞLU İhsan (2013b). "Türkiye'de, İslâm Felsefe-Bilim Tarihi Çalışmalarının, Bir Gerçeklik Küresi Var mı?", *İtibar, -Aylık Edebiyat ve Fikriyat Dergisi-*, ss.28-30.
- FAZLIOĞLU, İ. (2014a). "Osmanlı Felsefe-Bilim Tarihi'nde Dilin Kökeni Sorunu", *Türkiye Günlüğü*, ss.117-133, 2014.
- FAZLIOĞLU, İ. (2014). "Tasvîr, Tahkik ve Tedkik Açmazında Çağdaş İslâm Düşüncesi", *İtibar, -Aylık Edebiyat ve Fikriyat Dergisi*, ss.30-34.
- FAZLIOĞLU, İ. (2014b). "Hakikat ile İtibar: Dış-dünya'nın Bilgisinin Doğası Üzerine - XV. Yüzyıl Doğa Felsefesi ve Matematik Açısından Bir İnceleme-", *Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, ss.1-33.
- FAZLIOĞLU, İ. (2014c). "Osmanlı Felsefe-Bilim Tarihi'nde Dilin Kökeni Sorunu", *Türkiye Günlüğü*, ss.117-133.
- FAZLIOĞLU, İ. (2014d). *Kayıp Halka İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi*, Papersense Yay. İstanbul.
- FAZLIOĞLU, İ. (2015). *Derin Yapı İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Kavramsal Çerçevesi*, Papersense Yay. İstanbul.
- FAZLIOĞLU, İ. (2016). *Nazari Ufuk İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, Papersense Yay. İstanbul.
- GÖRGÜN, T. (1996). "Türkiye'de İslam Düşüncesinin Geleceği ve İslami Düşünce Geleneği", *I. Uluslararası Kutlu Doğum İlmî Toplantısı, İslam, Gelenek ve Yenileşme*, İstanbul, ss. 141-172.
- GÖRGÜN, T. (2003). "Osmanlı Düşüncesi Nasıl Anlaşılabilir? - Osmanlı Düşüncesi'nin Araştırılmasında Karşılaşılan Bazı Zorluklar Üzerine", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 13-14, İstanbul, Eylül, ss.31-32.

- GÖRGÜN, T. (2010). "Klasik Türk Düşüncesinin (Osmanlı Düşüncesinin) Temel Meseleleri ve Molla Fenari", *Uluslararası Molla Fenari Sempozyumu (4-6 Aralık 2009 Bursa) -Bildiriler-*, ss. 177-188.
- KARA, İ. (2000). "Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Modern Felsefe Terimlerine Dair Çalışmalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sayı: 4, s. 189-279.
- KARA, İ. (2001). *Bir Felsefe Dili Kurmak Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, Dergâh Yay. İstanbul.
- KARA, İ. (2002). "Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde 'Ulûm, Fünûn ve Sanat' Kavramları", *Kutadgubilig*, S. 2, Ekim, s. 249-278.
- KARA, İ. (2003). "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?", *Kutadgubilig: Felsefe - Bilim Araştırmaları*, sayı: 4, s. 159-227.
- KARA, İ. (2005a). "Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Biri İsim Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri", *Kutadgubilig*, Sayı: 8, ss. 93-123.
- KARA, İ. (2005b). *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yay. İstanbul.
- KARA, İ. (2011). "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslam'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?", *Türkiye IV. Dini Yayınlar Kongresi: Dini Klasikler: Tebliğler-Müzakereler (30-31 Ekim 2009 / Ankara)*, s. 61-86.
- KARLIĞA, B. (2000). "Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu", *Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı III*, c. 6, sayı:33, ss. 31-40, Ankara.
- KEKLİK, N. (1986). *Türkler ve Felsefe*, Fatih Yay. İstanbul, 1986.
- KEKLİK, N., İslam Dünyasında Tasavvuf ve Felsefe Arasındaki Hesaplaşmalar:Sadreddin Konevî Nasıreddin Tusî Felsefeleri.
- KEKLİK, N., İslam Mantık Tarihi ve Farabî Mantiği, Türkler ve Felsefe (Türk –İslam Felsefesi).
- KEKLİK, N. (1966). *Muhyiddin İbn-ül Arabî: Hayatı ve Çevresi*, İstanbul, Büyük Matbaa.
- KEKLİK, N. (1974). İbn'ül-Arabî'nin Eserleri ve Kaynakları İçin Misdak Olarak El-Futuhat El-Mekkiye(Yan motifler Nu.1-XXVI.) (Cilt II-Bölüm A), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- KEMALPAŞAZÂDE, (1987). *Tehâfüt Hâşiyesi*, Çev. Ahmet Arslan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. Ankara.
- KÜYEL, M.T. (1976). *Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay. Ankara.
- ŞEKER, F. M. (2012). "Gazzalî'nin Tefekkür Sisteminde Horasan - Türkistan Hattının Yeri", *900. Vefat Yılında İmam Gazzalî: Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı 07-09 Ekim 2011 İstanbul*, s. 841-847.
- ŞEKER, F. M. (2013a). *Osmanlı Entelektüel Geleneği*, Dergâh Yay. İstanbul.
- ŞEKER, F. M. (2013b). *Osmanlı'nın İslam Tasavvuru*, Dergâh Yay. İstanbul.
- ŞEKER, F. M. (2015a). *Türk Entelektüel Tarihinin Teşekkül Devri*, Dergâh Yay. İstanbul.
- ŞEKER, F. M. (2015b). *Türk Zihniyet Dünyası ve Hayat Felsefesi*, Dergâh Yay. İstanbul.
- ŞEKER, F. M. (2016a). *Türk Dikkati*, Dergâh Yay. İstanbul.
- ŞEKER, F. M. (2016b). *Türk Dini Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Dergâh Yay. İstanbul.

- TÜRKER, Ö. (2007). "Kelam İlminin Metafizikleşme Süreci", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2007/2, cilt: XII, sayı: 23, s. 75-92.
- TÜRKER, Ö. (2010a). *İbn Sina Felsefesinde Metafizik Bilginin İmkânı Sorunu*, İsam Yay. İstanbul 2010.
- TÜRKER, Ö. (2010b). "Birden Bir Çıkar" İlkesinin Sadreddin Konevî Tarafından Yorumlanması, *I. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri, The First International Symposium on Sadraddin Qunawi*, s. 233-236.
- TÜRKER, Ö. (2011). "Tehafüt Tartışmaları Bir Gelenek Sayılabilir mi?", *Uluslararası Hocazade Sempozyumu*, s. 203-210.
- TÜRKER, Ö. (2013). "Kelâm ve Felsefe Tarihinde Fahreddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, İSAM Yay. İstanbul, s. 17-40.
- TÜRKER, Ö. (2014). "Varlık ve Anlam: Bilgi ve Bilinenin Özdeşliği Üzerine -Fahreddin er-Râzî ve Takipçilerinden Hareketle Bir Değerlendirme", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2014, cilt: I, sayı: 1, s. 35-50.
- ULUKÜTÜK, M. (2013). "Felsefe Tarihimizde Kayıp Halkaların Keşfi: Osmanlı Felsefe Çalışmalarına Yeni Katkıları", (Kitap Tanıtım), *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Dergisi*, Sayı: 24, Yıl: 3.
- ULUKÜTÜK, M. (2014). "Türkiye'de Bir Mantık Geleneğinden Söz Edilebilir mi? Tematik ve Bibliyografik Bir Soruşturma", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, [Şakir Kocabaş Özel Sayısı], Sayı: 36, s. 229-363.
- ULUKÜTÜK, M. (2016). "Felsefi Mirasımızı Bugün Yeniden Nasıl Temellük Edebiliriz? Câbirî'nin İslâm Düşüncesi Okuması Bağlamında Eleştirel Bir Soruşturma", *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı 63, 2016.
- ULUKÜTÜK, M., GÜR, D. (2010). "Osmanlı Felsefe Çalışmaları: Osmanlı-Cumhuriyet Modernleşmesinin Şafağında Felsefi Söylemin İnşası Çabalarını Anlamak", *Ayraç Aylık Kitap Tahlili ve Eleştiri Dergisi*, Sayı: 6, Nisan.
- UTKU, A., ERBAY E. (2003). "Ahmed Midhat Efendi: Schopenhauer Pesimizmine Karşı Bir İslâm Optimisti", *İlim ve Fennin Reis-i Mütefekkeri Ahmet Midhat Efendi* (Vefatının 100. Yılı Armağanı), s. 65-84.
- UTKU, A. (2006). "Ziya Gökalp İçin: Kayıp Eserin Yazgısı Üzerine (Malta Sürgününde Felsefe Dersleri)", *Ziya Gökalp, Felsefe Dersleri* içinde, Yay haz. Ali Utku, Erdoğan Erbay, Çizgi Yay, Konya, ss. ix-xviii.
- UTKU, A. (2007). "Ziya Gökalp'in Felsefe Dersleri: 'Kayıp Eser'in 85 Yıl Sonra Yayınlanması Vesilesiyle", *Doğu Batı*, sayı: 39, Kasım, Aralık, Ocak 2006-07, s. 259-271."
- UTKU, A. (2010a). "Ahmed Midhat: 'Dârülfünûn Kürsüsünden Felsefe Tarihi Dersleri'" *Kutadgubilig*, sayı 18, "İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü 110 Yaşında", ss. 33-50.
- UTKU, A. (2010b). "Felsefe Tarihçiliğimizin İnşası: Geç-Osmanlı Felsefe Tarihi Çalışmalarına Eleştirel Bir Bakış", *Ayraç Aylık Kitap Tahlili ve Eleştiri Dergisi*, Sayı: 7.
- UTKU, A. (2011a). "Paris 1889; İlk Descartes Mütercimi'nin Albümünden: 'Modern Batı Felsefesiyle Nasıl Tanıştık'", *Baykuş: Felsefe Yazıları Dergisi*, sayı 7, ss. 165-185.
- UTKU, A. (2011b). "Rıza Tevfik: Dârülfünûn Kürsüsünden Metafizik ve Estetik Dersleri", *Kutadgubilig*, sayı 19, s. 105-122,

- UTKU, A. (2011c). "Felsefe Sözlüklerimiz: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Felsefe Tarihi Özel Sayısı*, Bilim ve Sanat Vakfı Türkiye Araştırmaları Merkezi, Cilt 9, Sayı 17, İstanbul, ss. 399-420.
- UTKU, A. (2011d). *Kebetos Pinaks İnsan yaşamının Tablosu (İbn Miskeveyh, Ali Suavi, Manastırlı Mehmet Rifat)* Çizgi Yay. Konya.
- UTKU, A., KAYA, M. C. (2011e). "Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Türk Felsefe Tarihi Özel Sayısı*, Cilt 9, Sayı 17, İstanbul, ss. 11-48.